

ЮВІЛЕЇ

СТАНІСЛАВ КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА, ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ В.ДАНИЛЕНКА

Віктор Даниленко належить до щасливого кола людей, які від завершення навчання й до пенсійного віку мають тільки один запис у трудовій книжці. Після 15 років студій (школа, педучилище, педінститут) він став аспірантом Інституту історії АН УРСР і пройшов у ньому всі ланки професійного зростання аж до посади завідувача відділом, наукового ступеня доктора наук і вчених звань професора та члена-кореспондента НАН України.

Ця блискуча наукова кар'єра розгорталася і з моєю участю. Кожен день перебування Віктора Михайловича у стінах інституту проходив на моїх очах, відколи він прийшов до нас 25-річним аспірантом. Скажу навіть більше: як науковець він сформувався у відділі, де я працюю без малого вже половину століття.

Кожен, хто заходить в очолюваний В.Даниленком відділ історії України другої половини ХХ ст., бачить на його робочому столі портрет Пантелеймона Петровича Гудзенка. Це – ознака поваги до людини, яка очолювала науковий колектив, до якого В.Даниленко потрапив, коли вперше почав працювати, і де пропрацював багато років.

П.Гудзенко був унікальною за своїми моральними рисами людиною, він відіграв велику роль у житті й діяльності Інституту історії АН УРСР. До установи він прийшов незабаром після служби начальником Архівного управління УРСР (1943–1948 рр.). Упродовж 1964–1977 рр. був на чолі відділу історії соціалістичного будівництва (з хронологічними рамками від 1921 до 1940 рр.) і паралельно працював заступником директора з наукової роботи. У лихі часи, коли інститут уразив вірус групівщини й в Академії наук його не без підстав іронічно називали «інститутом сварки», П.Гудзенко демонстрував зразки толерантності, витримки, доброзичливості. Він завжди прагнув допомогти кожному співробітнику, якщо той потребував допомоги.

В.Даниленко успадкував ці норми поведінки в колективі повною мірою. Не випадково він очолює профспілкову організацію інституту від 1991 р. Непростий інститутський колектив не знайшов за всі ці роки іншої кандидатури на роль профспілкового лідера.

Друга половина 1970-х рр. стала початковим етапом у науковому житті В.Даниленка. Аспірантура зайняла в нього не три, а чотири роки – з 1974 по 1978. Педінститут не мав військової кафедри, і довелось відслужити рік в армії. Щоправда, цей рік не можна викреслювати з його наукового життя. Перебуваючи в розташованій у Львові військовій частині, він часто користувався фондами наукової бібліотеки ім. В.Стефаника, працюючи над дисертацією, що виконувалася під керівництвом П.Гудзенка та присвячувалася українсько-російському співробітництву в міжвоєнний період у галузі освіти й науки. Він захистив її, завершуючи останній рік аспірантури.

В історичну науку В.Даниленко входив у другій половині брежнєвського «застою», коли правління кремлівських геронтократів почало набувати маразматичної форми. З одного боку, не пощастило, адже тогочасний доробок втратив більшу частину вартості й корисний тепер тільки суто фактологічною основою (та й то не завжди). З іншого боку, йому поталанило, адже очолює в інституті відділ, який досліджує історію України другої половини ХХ ст. Процеси, що тоді відбувалися, він має можливість аналізувати, використовуючи власний життєвий досвід, а не тільки документи. Дивно тепер звучать тодішні постановки проблем, але такими ми були, такими нас від дитячого садка виховувала радянська влада. В.Даниленкові ще пощастило в тому розумінні, що в умовах диктатури кремлівських вождів він працював за фахом тільки одне десятиріччя, після чого опинився в короткій, але насиченій вікопомними подіями горбачовській «перебудові», коли довелось переосмислювати реалії попереднього життя.

Деякі наші молодші колеги по цеху піддають остракізму тих, хто народився раніше та має істотний науковий доробок радянських часів. Деякі з останніх воліють не згадувати того доробку. Молодшим можна вказати, що їм поталанило з історичним часом, в якому народилися, але це не їхня заслуга. Ті, хто друкувався у часи «відлиги» та «застою», можуть спокійно поставитися до таких критичних випадів, але тільки тоді, якщо допомагають своїми новітніми працями перевиховувати суспільство. Адже в ньому ще залишаються люди, які мислять по-старому, і кількість їх вимірюється не одиницями, а мільйонами.

Окремо слід сказати про дебют молодого науковця на всесоюзній арені. Волею випадку в мене встановилися постійні зв'язки з московськими істориками. Докторська дисертація, над якою я працював, перебуваючи ще в Інституті економіки АН УРСР, присвячувалася загальносоюзній проблемі – аналізу внутрішніх ресурсів радянської індустріалізації. В Інституті історії СРСР були зацікавлені, щоб тема була виконана, оскільки історики над нею не працювали. Після захисту мені запропонували участь у престижному проекті: підготовці шеститомної «Истории советского рабочего класса». Працюючи над своїми й чужими текстами для другого тому, я запропонував відповідальній редакторці Л.Рогачевській включити В.Даниленка в авторський колектив. Том було опубліковано 1984 р. Директор Інституту історії СРСР С.Хромов (теж колишній цекіст) надіслав подяку нашому директорові Ю.Кондуфору за активну участь українських істориків у цьому науковому проекті.

У другій половині 1980-х рр. В.Даниленко інтенсивно працював над своєю докторською дисертацією. У 1986 р. він опублікував у «Науковій думці» монографію «Рабочий класс и культурная революция на Украине». А 1989 р. в його списку друкованих праць уже фігурував автореферат на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за темою «Робітничий клас у культурному будівництві на Україні (друга половина 20-х – середина 30-х рр.)».

Список його праць у цей період не відбиває повністю того, що творилося у суспільно-політичному житті країни й, відповідно, у наших головах. Адже «перебудова, яку останній генсек небезпідставно називав «революційною дією», перетворилася з «революції згори» на «революцію знизу». Для В.Даниленка важливо було відбити в тексті дисертації все те нове, що засвоював у ході дискусій, які вирували у суспільстві, і вилучити з тексту застарілі штампи та стереотипи. Інститут історії АН УРСР розколювався: одні співробітники починали переосмислювати історичний процес, інші називали «переписування історії» аморальною справою. Вододіл між ними переважно визначався віком.

У 1986 р. відділи інституту, які спеціалізувалися на дослідженні радянської епохи, мусили підготуватися до виконання нового (після «Истории Украинской ССР») великого проекту – багатотомного видання з історії робітничого класу, селянства та інтелігенції. Ідея була запозиченою: у Москві такий багатотомник готувався вже давно. Щоб узгодити інститутську структуру з новою тематикою, відділи історії соціалістичного й комуністичного будівництва було об'єднано, а об'єднаний супервідділ поділився на три сектори – історії робітничого класу, селянства та інтелігенції. У 1990 р. сектор історії інтелігенції очолив В.Даниленко.

Нова ситуація, що складалася в історичній науці, показала недоцільність публікації вже підготовлених до друку рукописів багатотомника. Сектор історії інтелігенції в 1991 р. перетворився на відділ історії культури, який теж очолив В.Даниленко. Цей відділ проіснував до 2002 р., після чого на його основі виник нинішній відділ історії України другої половини ХХ ст.

Перша половина 1990-х рр. відзначена істотними досягненнями в науковій і науково-організаційній діяльності В.Даниленка. Після здобуття незалежності українські суспільствознавці почали ставити перед собою нові завдання. В Академії наук з'явилися нові гуманітарні інститути. Погіршення економічної ситуації в державі позначилося на добробуті вчених, але вони працювали з ентузіазмом. Виконання нових наукових проектів гальмувалося через брак коштів, однак проекти не зупинялися.

Типовим прикладом слугує багатотомна «Історія культури українського народу», головна редколегія якої була затверджена президією АН України в 1991 р. Щойно призначений на посаду завідуючого відділом історії культури В.Даниленко, природним чином, став відповідальним секретарем головної редколегії й упродовж багатьох років виконував ці нелегкі обов'язки.

«Історія культури українського народу» в п'яти томах і (як потім з'ясувалося) дев'яти книгах являла собою систематизований та розкішно ілюстрований аналіз розвитку тисячолітньої національної культури. Використовуючи колосальну кількість історичних джерел, автори цього видання переконливо показали самобутність української культури, її зв'язки з іншими культурами, внесок у світову культурну спадщину.

В.Даниленко опублікував свої тексти в поділеному на п'ять книг п'ятому томі (про педагогічні науки – у третій книзі, про освіту і шкільництво – у четвертій).

Однак його основний внесок у публікацію цього видання, яка розтягнулася на 29 років, полягав у координації творчих зусиль авторського колективу, що складався з сотень фахівців різного профілю.

Значну науково-організаційну роботу В.Даниленко виконував також упродовж 1993–1999 рр. як член бюро і вчений секретар Міжнародної асоціації українців.

У 1991 р. в різних видавництвах з'явилися дві монографії В.Даниленка: «Сталінізм на Україні» (у співавторстві з Г.Касьяновим і С.Кульчицьким) та «Сталінізм і українська інтелігенція» (у співавторстві з Г.Касьяновим). Слід окремо зупинитися на першій із них, яка була опублікована спільними зусиллями київського видавництва «Либідь» і видавництва Канадського інституту українських студій в Едмонтоні. Оскільки я – один з авторів, то спробую охарактеризувати її висновками рецензентів.

Проф. В.Замлинський у рецензії, опублікованій «Українським історичним журналом» (1992 р., №1), зауважив, що «зміст книги змушує читача іншими очима подивитися на нашу радянську історію, на “здобутки соціалізму”, ідеологію марксизму-ленінізму». Ще одне, не менш вагоме зауваження: «Будь-який наведений факт – достовірний і підтверджений не одним джерелом. Мабуть, саме тому викладений і проаналізований дослідниками матеріал справляє такий сильний емоційний вплив, що їхні думки й висновки органічно випливають з цих неспростовних документів і фактів».

В.Замлинський зробив лише один докір авторам: зміст книги більше відповідає темі «Сталінщина на Україні», адже сталінізм – то лише її теоретичний аспект, який у монографії не висвітлений. Рецензент навіть назвав те, що залишилося невисвітленим: сталінську модель соціалізму, сталінську концепцію всебічного зміцнення державної влади. Погоджуюсь, що у книзі йдеться про сталінщину, але хочу підкреслити, що тепер, через 29 років після її публікації, я взагалі не приймаю запозиченого на Заході терміну «сталінізм». Й.Сталін не мав власних моделей і концепцій, він просто втілював у життя моделі й концепції В.Леніна, від яких той відмовився на смертному одрі.

Частина накладу цієї книги опинилася на книжковому ринку Північної Америки, адже в рецензії проф. Дж.Решетара після її заголовку позначено ціну в доларах. Впливовий радянолог старшого покоління, один із тих небагатьох, хто володів серед радянологів українською мовою, Дж.Решетар розмістив розлогу рецензію у «Journal of Ukrainian Studies» (Summer – Winter 1993). Він покритикував авторів за незнайомство з деякими опублікованими на Заході виданнями з теми, але підкреслив, що твір є важливим здобутком української історіографії доби пізньої горбачовської гласності.

Характеризуючи доробок В.Даниленка у другій половині 1990-х рр., слід згадати насамперед його участь у двотомному універсальному підручнику «Історія України: нове бачення». Він був опублікований у 1995 і 1996 рр. видавництвом «Україна» (колишній «Політвидав України») з ініціативи нового керівника Інституту історії України В.Смолія.

Появі цього двотомника передувала книга «Україна: історія» випускника Гарвардського університету, учня О.Пріцака, українця за походженням О.Субтельного, яка була визнана на Заході кращим популярним нарисом української історії. Видавництво «Либідь» переклало її на українську мову і тричі (в 1991, 1992 і 1993 рр.) публікувало. Книга, в якій переконливо обґрунтовувалася оптимістична наскрізна ідея національного відродження України, здобула велику популярність в українському соціумі. Вітчизняні історики тоді не могли запропонувати рівноцінного видання. Однотомно з книгою О.Субтельного видавництво «Либідь» випустило у світ двотомник

«Історія України: Курс лекцій», підготовлений в основному професурою Київського державного університету ім. Т.Шевченка. Однак лекції мало відрізнялися за своєю концепцією від того, що друкувалося раніше.

Слід зазначити, що книга О.Субтельного мала одну істотну ваду: вона була позбавлена архівної основи. Це ставало дедалі більш очевидним у міру того, як почали з'являтися десятками й навіть сотнями сенсаційні публікації українських дослідників, присвячені «білим плямам» вітчизняної історії. Тому запропоноване провідними фахівцями з академічного інституту «нове бачення» надзвичайно позитивно зустріли викладачі вишів і загальноосвітньої школи, журналісти, студенти. В.Даниленко у цій книзі опублікував тексти про культуру за всю другу половину ХХ ст.

У 1997 і 2000 рр. видавництво «Альтернативи» опублікувало однотомний навчальний посібник за редакцією В.Смолія «Історія України». Склад авторів майже не змінився. Ці три видання витіснили книгу О.Субтельного з повсякденного вжитку, незважаючи на всі її позитивні риси.

Тим часом наблизилася подія, яку називали Міленіумом. В усьому світі почали з'являтися узагальнюючі, часом багатотомні праці, присвячені історії двадцятого століття і другого тисячоліття. В Інституті історії України теж вирішили створити до цієї дати фундаментальну працю, яка залишилася б на довгі роки в науковому обігу та в навчальному процесі. Видавництво «Альтернативи» за 1998–1999 рр. опублікувало за загальною редакцією В.Смолія 15-томне видання «Україна крізь віки», присвячене двом тисячоліттям вітчизняної історії. Переважно більшість авторів становили фахівці, які готували відповідні розділи книги «Історія України: нове бачення». В.Даниленко опублікував (у співавторстві з проф. В.Бараном) книгу «Україна в умовах системної кризи: 1946–1980-ті рр.». У грудні 2001 р. президент України Л.Кучма підписав указ про присвоєння державних премій України. В.Даниленкові разом з іншими дев'ятьма авторами, які зробили найбільший внесок у створення 15-томника, було присуджено Державну премію України за 2001-й рік.

У 1998 р. В.Даниленко ініціював «довгограючий» науковий проект «Українські історики», який триває й досі. Тоді побачив світ біобібліографічний довідник «Вчені Інституту історії України», в якому зібрано відомості про 418 істориків, які працювали в інституті з 1936 по 1996 рр. Приурочений до 60-річного ювілею установи довідник створювався на підставі архівних документів і періодики, але основним джерелом було анкетування, здійснюване співробітниками відділу історії культури.

Другий випуск під назвою «Українські історики ХХ ст.» друкувався трьома частинами в 2003, 2004 і 2006 рр. Керівник проекту власним прикладом показував співробітникам, як треба працювати. Зокрема для другої частини він написав 37 інформаційних довідок про українських істориків та істориків України (у тому числі вчених з української діаспори). Загальний обсяг другого випуску склав 1098 с., на яких було розміщено інформацію про 919 істориків.

До 100-річчя НАН України у 2018 р. за редакцією В.Смолія, Г.Боряка й В.Даниленка з'явився енциклопедичний довідник «Історична наука у Національній академії наук України в особах». Він містить відомості про науковців, які працювали на ниві історії у структурних підрозділах академії від часу її заснування, і завершили своє земне життя. До авторського колективу довідника ввійшли 138 фахівців.

У 1999 р. з'явилася монографія В.Даниленка (у співавторстві з проф. Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича В.Добрянським) про одного з

фундаторів УАН акад. С.Смаль-Стоцького, а наступного року – монографія (спільно з викладачкою Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова А.Кравченко) про педагога, критика, громадського діяча В.Дурдуківського.

Продуктивна діяльність В.Даниленка у другій половині 1990-х рр. і за попередній період належним чином оцінена. У 1996 р. за плідну діяльність у дослідженні історико-культурної спадщини України йому було присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України. У 1999 р. він був удостоєний премії ім. М.Грушевського НАН України. Пізніше був відзначений орденом «За заслуги» III ступеня, обраний почесним професором Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка та почесним доктором Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

Упродовж десятиліття після Міленіуму Інститут історії України створив майже два десятки фундаментальних праць на гостро актуальні теми. Позапланові й частіше за все позабюджетні кошти для авторських гонорарів і друкування у професійно поставленому видавництві знаходив директор інституту акад. В.Смолій. Основу авторських колективів у таких працях складали провідні науковці інституту, але до них долучалися фахівці з обраної теми, які працювали в інших академічних установах та в університетах. Порівняно з плановими темами, котрі досліджувалися, так би мовити, із нульової відмітки, ці колективні праці відзначалися значно вищим рівнем узагальнення за рахунок постановки проблем і завдяки високій ерудиції авторів, а також коротким, у межах півріччя або року, терміном підготовки (від узгодження теми до подачі рукопису). В.Даниленко взяв участь у створенні більшості таких праць, а саме «Історія України: нове бачення» (вид. 2-ге, 2000 р.), «Історія України» (вид. 3-тє, 2002 р.), енциклопедичне видання «Київ. Kyiv» (2001 р.), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (2001 р.), «Політичний терор і тероризм в Україні: ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» (2002 р.), «Історія українського селянства: Нариси в 2 т.» (2006 р.), «Державотворчий процес в Україні: 1991–2006» (2007 р.), «История Украины: Научно-популярные очерки» (2008 р.), «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» (2008 р.), «Історія українського парламентаризму: У 2 т.» (2010 р.), «Економічна історія України: У 2 т.» (2011 р.), «Ілюстрована історія Києва» (2012 р.).

Поряд із переліченими виданнями слід відзначити ще одну колективну працю Інституту історії України, опубліковану 2004 р. у зв'язку з 350-річчям Переяславської ради. Це був останній рік довгої президентської каденції Л.Кучми. Ще було невідомо, що цей рік закінчиться «Помаранчевою революцією». Проте вже відбулося українсько-російське протистояння, пов'язане з островом Тузла. Ніхто не забував відкрито виражених претензій російського правлячого класу на Крим. Україна залишалася у «братніх» обіймах Росії, але вони вже починали стискатися, перекриваючи кисень.

Як за цих умов треба було оцінювати 350-річний ювілей Переяславської ради? Залишитися осторонь від цієї дати провідній історичній установі України не личило. Інститут мав відгукнутися фундаментальним дослідженням, показати дійсну роль Переяслава в трагічній історії України, але не підірвати й без того розхитаних «братніх обіймів», чого б не зрозуміли у вищих ешелонах української влади. Коротко кажучи, треба було пройти по лезу бритви.

Авторський колектив ювілейної праці у трьох томах був обмеженим: шестеро провідних фахівців інституту (В.Верстюк, В.Горобець, В.Даниленко, С.Кульчицький,

О.Лисенко, О.Толочко) і двоє запрошених (В.Гриневич, Б.Парахонський). Камертоном стала зважена передмова до тритомника відповідального редактора В.Смоля: «З часу Переяславської ради почалося “зближення”, яке переросло в глибокі інкорпораційні процеси [...], викликані бажанням збільшити потенціал державотворчого народу [...] Ця тенденція приймалася і схвалювалася тією частиною української політичної та культурної еліти, яка не бачила загрози в перетворенні українців на малоросіян [...] Домінуюча тенденція у відносинах України з російським політичним центром залишається попередньою [...] Ніхто не повинен дивуватися, що незалежна Україна має власні національні інтереси. Ці інтереси не обов'язково мусять збігатися з національними інтересами Росії». Саме в такому ключі автори тритомника нарисів під загальною назвою «Україна і Росія в історичній ретроспективі» побудували свій виклад.

В.Даниленко написав заключний нарис другого тому під назвою «В апогеї “возз'єднання”». Журнал «Критика» відзначив, що цей нарис «написаний з української національної перспективи» (червень 2005 р.). Рейтинг «Книжка року» відніс тритомник до найкращих книг 2004 р. за розділом «Минувшина». Незважаючи на невеликий наклад, видання здобуло авторитет у вітчизняних науковців і журналістів, хоч посилаються на нього не часто (наклад – 1000 примірників).

Очолований В.Даниленком відділ опублікував за його безпосередньої участі два цікавих збірника документів та матеріалів: «Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кінця 80-х рр. ХХ ст.» (2011 р.) і «Куренівська трагедія у Києві 13 березня 1961 р.: причини, обставини, наслідки» (2012 р.), а також колективну монографію «Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба» (2015 р.).

Останнім часом В.Даниленка захопила визначна постать першого президента Української академії наук В.Вернадського. Спочатку він працював над науковим коментарем до виданих 2012 р. «Вибраних наукових праць акад. В.І.Вернадського», а в 2014 і 2019 рр. опублікував свій погляд на його життя, наукову та громадсько-політичну діяльність.

Хронологія, яка за структурою інституту відноситься до компетенції відділу історії другої половини ХХ ст., охоплює чотири епохи перебування України в російсько-радянській імперії: пізня сталінщина, хрущовська «відлига», брежнєвський «застій», горбачовська «перебудова». Остання найбільш цікава, оскільки передувє здобуттю незалежності України. Тому у своїй авторській і редакторській роботі В.Даниленко дедалі частіше звертається до неї. Нещодавно Інститут історії України опублікував його монографію «Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії» (2018 р.). Проблематика цієї невеликої за обсягом книги цілком могла б розгорнутися під егідою відділу на ґрунтовне дослідження за участю багатьох істориків інституту й позаінститутських установ. Такої фундаментальної праці в українській історіографії ще не існує, хоч початок «перебудовної» епохи вже відсунувся від нас на три з половиною десятиліття. Учені НАН України останнім часом знову опинилися у важких фінансових умовах. Слід сподіватися, однак, що кошти для фінансування праці такого масштабу знайдуться в порівняно недалекому майбутньому.

Побажаймо ж Вікторові Михайловичу Даниленку творчого довголіття! Він матиме ще багато завдань і в Інституті історії України НАН України, і в Національному педагогічному університеті ім. М.Драгоманова – цих двох установах, де проходить усе його творче життя.